

Meenutades unustatud sõda

Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus

Kõik ihuvad sõja vikatit.

Sest suur Europa sõda on alganud!

Surma vikat on koledasti terav!

(Jaan Sild: Suur Europa sõda. Katkendeid sõjamehe päevaraamatust 1914. aastal)

Viimastel aastatel meenutatavatest sündmustest on tagasivaates nii Eestis kui kogu maailmas üheks kõige mõjuvõimsamaks osutunud sajandi möödumine Esimesest maailmasõjast. Esimest korda maailma ajaloos kasutati just Esimese maailmasõja ajal keemiarelvi, toimus esimene massiivne pommitamine lennukitelt ja esmakordselt oli inimkond tunnistajaks tsiviilisikute massimõrva-dele ning kahlemata ei olnud keegi valmistunud ka ennenägematuks põgeniketulvaks,¹ mis selle sõjaga kaasnes (vt nt Clark 2015, Englund 2011).²

---

¹ 1915. aasta augusti alguses, pärast Leedu ja osaliselt ka Läti ala okupeerimist kuni Daugava jõeni Saksa vägede poolt, tekkis ka meie piirkonnas ulatuslik evakuatsioon ja massiline sõjapõgenike laine, mis suundus peamiselt Vene sisealadele, k.a Eestisse, kus esialgu sõjategevust ei toimunud (vt Kivimäe käesolevas kogumikus).

² Vt ka kirjandus- ja kultuuriloolase Paul Fusselli uurimust *The Great War and Modern Memory*, 1975 ja militaarajaloolase John Keegani monograafiat *The First World War*, 1998, samuti kultuuriajaloolase Jay Winteri koostatud kolmeosalist kogumikku *The Cambridge History of the First World War*, 2014. Naiste rolli Esimeses maailmasõjas on uurinud kirjandusteadlane Angela K. Smith: *The Second Battlefield: Women, Modernism, and the First World War*, 2000. Inglise kaevikuluulet on eesti keelde vahendanud ja seda tutvustanud

Esimese maailmasõja tagajärjel kadusid Euroopa poliitiliselt kaardilt suured impeeriumid Venemaa ja Austria-Ungari ning endale hakkasid iseseisvust nõutama paljud väikerahvad: poolakad, leedulased, eestlased, lätlased ja soomlased.³ Siiski, esialgu ei olnud eestlastel mingeid valikuid. Sõtta kisti nad Venemaa Keisririigi alamadena ja umbes 100 000⁴ eesti mehest, kes Vene armeesse mobiliseeriti, hukkus või jäi teadmata kadunuks üle 10 000. Ehkki see nn Suur sõda tõi kannatusi väga paljudele eesti peredele, avanes selle käigus ka võimalus võitluseks eesti rahva huvide eest. Maailmasõja viimane aasta 1917–1918 möödus Eestis Saksa okupatsiooni all. See oli ka periood, mil seni sõjatagalaks olnud Eesti alad kisti otsesesse lahingutegevusse. Bolševike võimuletulek Venemaal 1917. aasta oktoobris ja sellele järgnenud kodusõda aitasid 1917. aasta jooksul küpsetada „riikliku iseseisvuse mõtet“ veelgi laiemalt. Sündmuste kulminatsiooniks Eestis oli teadagi ühelt poolt Nõukogude Vene ja teiselt poolt Landeswehri vastu peetud võidukas Vabadussõda (1918–1920) kui iseseisvuse kindlustamise võtmesündmus. Seega võib öelda, et segased ajad mängisid eestlastele – sarnaselt paljude teiste Euroopa väikerahvastega – kätte võimaluse taotleda iseseisvust.

Nagu eesti ajaloolased viimasel ajal mitmel pool oma kogumikes ja konverentsidel on rõhutanud, on Esimene maailmasõda Eesti kontekstis suuresti „unustatud sõda“⁵ (Tannberg 2014: 6). Selle matsid

---

Ene-Reet Soovik (1997). Palju olulist materjali nii ürituste ja projektide kui ka raamatute kohta leiab internetilehtedelt: <http://www.1914.org/> ja http://www.yale.edu/collections_collaborative/WW1/literature.html, milles domineerib siiski Lääne-Euroopa ja/või Põhja-Ameerika kontekst.

³ Balti riikide ja Soome osaluse kohta sõjas vt nt Richter 2014.

⁴ Viimati on arvatud, et selles sõjas osalenute üldarv jääb umbes 80 000 piiridesse (Tannberg 2015: 20).

⁵ Sama on tõdetud Ida-Euroopa kohta palju laiemalt. Erinevalt Lääne-Euroopast ja Põhja-Ameerikast, kus Esimene maailmasõda on olnud oluline

enda alla iseseisvuse saavutamise nimel peetud jätkusõjad. Vene revolutsioon, Saksa okupatsioon ja iseäranis Eesti Vabadussõda olid võimsad ilmasõja seikade kustutajad, millele aitas kindlasti kaasa ka asjaolu, et suurte inimkaotustega lahingud toimusid Eesti pinnal alles Vabadussõja ajal.

Uue tõuke Esimese maailmasõja unustushölmast päästmiseks ongi andnud saja aasta möödumine selle koletu sündmuse algusest. Eestis haarasid sõja mäletamisel initsiatiivi esmalt ajaloolased. Märkimist väärivad kaks Tõnu Tannbergi koostatud teost: teadusartiklite kogumik „Esimene maailmasõda ja Eesti” (2014) ja mahukas allikapublikatsioon „Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast” (2015). Samuti mainigem Toomas Hiio toimetatud Eesti sõjaajaloo aastaraamatu viiendat köidet (2015) „I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused”, mis on pühendatud Esimese maailmasõja idarinde tagalaelule ja kaasab nii eesti kui teiste maade ajaloolaste uurimusi, ning Andres Seene koostatud publikatsiooni „Juhtumised suures Euroopa sõjas 1914.–1918. aastal. Läbi elatud juhtumised mälestuseks kirja pannud Kustas Viitmann” (vt Viitmann 2015). Meenutagem veel, et 2014. aastal algatas rahvusarhiiv ühisloomeprojekti „Eestlased Esimeses maailmasõjas” (vt <http://www.ra.ee/ilmasoda/>), mille eesmärk on perearhiivides leiduvate Eesti ja eestlaste kohta säilinud dokumentide kogumine, säilitamine

---

sündmus nii ajalookirjutuses kui ka ühiskondlikul tasandil (vt Esse 2015), on see Ida-Euroopas leidnud senini veel suhteliselt vähe käsitlemist. Mõned sündmused ja projektid võib siiski esile tuua: 12. novembril 2013. aastal toimus Riias rahvusvaheline foorum *The turning point – before and after WWI. History and nowadays. Latvia and Europe*, millele järgnes konverents. 2015. aasta kevadel korraldas Eesti Sõjamuuseum konverentsi „Euroopa pärast I maailmasõda: rahvusriikide armeede sünd impeeriumide varemetel”. „Unustatud sõja” kohta Venemaal vt internetilehekülge: russiasgreatwar.org.

ja süstematiseerimine. Samuti sai huviline uudistada vastavateemalisi näitusi.⁶

Siiski ei ole ka teiste humanitaaralade esindajad istunud käed rüpes. Esimese maailmasõja temaatika vastukajade uurimine kultuuris üha laieneb. Sealjuures ei seisne huvitõusu põhjus ainuüksi kõnesoleva ainese aktuaalsuses. 20. sajandi totaalsete sõdadega suhestutakse järjest ulatuslikumalt ka seoses metodoloogiliste murrangutega humanitaarteadustes, mis said alguse eelmise sajandi teises pooles (vt Tamm 2011). Keelelise pöörde järgsete teoreetiliste suunamuutuste ehk nn pöörete laines tajuvad humanitaarid end muude rollide hulgas üha enam ka kultuuri-uurijatena. Sellest vaatepunktist ei läheneta oma analüüsiobjektile mitte niivõrd kui spetsiifilisele fenomenile, vaid kui ühele tekstitüübile teiste tekstide hulgas. Teisisõnu: konkreetse ajalooperioodi paigutatud uurimismaterjalile keskendutakse dialoogis mitmesuguste teiste kultuurimälu meediumitega, mis pärinevad teksti tekkega samast perioodist, sellele eelnenud või hilisemast ajast (vt nt Winter 1995, Winter 2006, Sherry 2005).

Niisiis võiks Esimene maailmasõda huvitada põhimõtteliselt kõiki, kes keskenduvad 20. sajandi erinevate tekstide ajaloolistatud analüüsile. Või vähemalt võiks uurija sõja mõju oma uurimisobjektile (või selle tekkele) teadvustada. Oluliseks muudab uurimistöö ka see, et paljud Suure sõjaga haakuvad diskursiivsed muustrid kandusid üle Teise maailmasõjaga seotud kõnelemis-, tajumis- ja käitumispraktikatele (vt nt Winter 2006, Kershaw 2015). Sammuks edasi oma uurimismaterjalis Esimese maailmasõja vastukajade avastamisel ja analüüsimisel oleks mitmesuguste retooriliste ja ideoloogiliste valmisvormelite või Tiina Ann Kirsi terminites „tekstuaalsete

---

⁶ Rahvusarhiiv korraldas 2014. aastal korraga kaks näitust nii Tallinnas kui ka Tartus: „Esimene maailmasõda arhiiviallikates“ ning välinäituse „Sada aastat ilmasõjast. Tartu 1914–1918“ (vt www.ra.ee).

ressursside" süstemaatiline analüüs (vt Kirss käesolevas kogumikus). Tekiks võimalus võrrelda eesti kultuuris sündinud eri tüüpi maailmasõda kajastavaid tekste ja pikemas perspektiivis otsida rahvusüleseid seoseid 20. sajandil aset leidnud sõdade representeerimise viiside vahel. Igatahes rõhutasid 2015. aasta 18. septembri Sirbis vajadust kõrvutada Esimese maailmasõja diskursiivseid kogemusi rahvusüleselt nii ajaloolased Liisi Esse ja Linda Kaljundi kui ka kirjandusteadlane Tiina Ann Kirss, kelle meelest peaks ajaloolased tegema rohkem koostööd teiste humanitaaridega ja ka ise teadlikumalt kultuuriga suhestuma (vt Esse 2015, Kaljundi 2015, Kirss 2015).

Sellist interdistsiplinaarset koostöövalmidust, samuti tahet näha arvude, daatumite, lahingute ja sõjatehnoloogia taga inimest koos talle rahvusest, vanusest ja soost tingitud spetsiifiliste mõtlemis- ja käitumispraktikatega võis tunda 8.–9. aprillil 2015. aastal, kui Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus (ETA UTKK) ning Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut (TLÜ EKKI) korraldasid ühise seminari „Esimene maailmasõda eesti kultuuris“ (vt Mattheus 2015). Sellele üritusele oli plenaar-esinejaks palutud Esimese maailmasõja ja Eesti kontekstiga seotud problemaatikat sisse juhatama Toronto Ülikooli Elmar Tampõllu nimelise Eesti õppetooli juhataja ajaloo professor Jüri Kivimäe.

Siinne kogumik, Tallinna Ülikooli EKKI toimetiste 17. number, mis on välja antud Tallinna Ülikooli ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse koostöös, koosnebki enamiku sellel seminaril esinenud uurijate ettekannete edasiarendustest. Kusjuures mitme artikli puhul on tunda valmidust olla omavahel dialoogis, kui mitte otse, siis vähemalt kaude. Pea kõik seminari kutsungis nimetatud teemad – patriotism, patsifism, sõja uued dimensioonid nagu kestusõda ja massihävituse relv, maskuliinsuse „kriis“, avangard ja modernism Esimese maailmasõja tematiseerijana – tulevad kogumiku

artiklites ühel või teisel moel käsitlemisele. Mõnelgi neist, näiteks gaasil massihävitusrelvana, peatutakse suure põhjalikkusega (vt Undusk käesolevas kogumikus).

Väljaande avaartikli „Sõda ja kultuuriline pööre“ autori **Jüri Kivimäe** peamine argument on, et Noor-Eesti liikumisega algas Eestis *kultuuriline pööre* – valdavalt suulise talupojauhiskonna asendumine moodsa kirjaliku ühiskonnaga –, mis jätkus Esimese maailmasõja aastail. Kui Lääne-Euroopas vaadeldakse sõda reeglina kui kultuuridestruktiooni (kultuurimaastiku, -väärtuste häving, gaasisõda jne), on Eestis muutetegurite koosseis erinev, rõhutab Kivimäe. Sõjatsensuur küll ahistas vaba kultuurilist väljendumist, ent saksavastane propaganda ning baltisakslastele kehtestatud tegevuskeelud avasid tribüüni Eesti avalikkuse suunamuutuseks. Niisiis Eesti kontekstis sõda pigem teravdas kultuurilisi vaatenurki ning laiendas kommunikatsiooni (ajakirjandus, uute väljaannete lisandumine) koos ahelmõjudega (lugemis- ja kirjaoskuse levik, geograafiliste teadmiste omandamine rindeteateist ja sõdurite kirjadest). Eelkõige käsitlebki Kivimäe artikkel kultuuriliste uuenduste erinevaid tahke alates Noor-Eesti küpsusajast kuni 1917. aastani. Erilise tähelepanu all on ajakirja Vaba Sõna (1914–1916) tekstikogumi analüüs, kus tõuseb esile rahvusküsimuse ja kultuuri vahekorra arutelu. Kivimäe väitel peegeldub neis diskussioonides *kultuurilise pöörde* uus kvaliteet; see on üheks ettevalmistavaks teguriks autonoomia küsimuse seadmisel Eesti poliitika keskmesse. Samuti rõhutab ta, et *kultuurilise pöörde* kandjaks ja läbiviijaks oli noor haritlaspõlvkond (sünniaastaga ±1886), mistõttu on fookuses ka selle kujunemise ja arengu erijooned.

Kivimäe väidet Esimesest maailmasõjast kui kommunikatsiooni laiendajast nii lugemis- ja kirjaoskuse kui ka geograafiliste teadmiste leviku näol toetab Tartu Ülikooli ajakirjanduse ajaloo teaduri **Roosmari Kurvitsa** artikkel „Eesti päevalehtede muutumine Esimese

maailmasõja ajal 1914–1917”. Kurvitsa väitel teisesid ajalehtede sisu ja vorm kohe maailmasõja alguses. Eesti keskseid päevalehti nagu Postimees, Päevaleht ja Tallinna Teataja analüüsid sedastab ta, et sõjainfo sai valdavaks ja hakkas paiguti lehenumbris ka domineerima. Ajakirjanikud selgitasid sõjasündmuste kulgu, trükiti suuri sõjapiirkondade kaarte ning palju infot avaldati tavaliste eesti sõdurite kohta, k.a nende fotoportreesid nädalalisades. Lehenumbri alguses sõnastati olulisemate sõjasündmuste kokkuvõtted, mida rõhutati suurema trükikirja ja mitmeveerulise laoga. Olulisemad tekstid ja tekstiosad laoti suuremas ja paksemas kirjas ning lugesid hakati rohkem pealkirjastama. Uudisžanri struktuur muutus Kurvitsa sõnul aga vähe.

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi teaduri **Andreas Kalkuni** artikkel „„Rohgem ei tiija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning peresuhete kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades”⁷ on sõjaaegse kirjakultuuri levimise näitena omamoodi täiendus nii Kivimäe kui Kurvitsa tekstile. Kalkun tõukub üldteada tõigast, mille järgi Esimene maailmasõda põhjustas kogu Euroopas enneolematu kirjauputuse (vt Lyons 2014) ning pani kirjutama ka vähekooolitatud talupojad, kes püüdsid sel moel rindel olles oma lähedastega kontakti hoida. Uurimismaterjaliks on Kalkuni enda esiisa, Võrumaalt Moskva lähedale emigreerunud ja sealt sõtta mobiliseeritud Jakob Ploomi (1882–1915?) kirjavahetusest säilinud 29 kirja kodustele. Kalkuni väitel esindavad need kirjad vanemat epistolaarset traditsiooni ehk tegemist pole intiimsete dokumentidega, vaid laiemale lugejaskonnale suunatud tekstidega. Kirjad on lühikesed, lõuna- ja põhjaeesti segakeeles, laused kirjavahemärkideta ja poolikud. Kuid nagu artikli autor väidab, on Jakob Ploomi esmapilgul *igav, väheinformatiivne ja mitteisiklik* kirjalik pärand tegelikult põnev korpus

⁷ Artikkel ilmus esmakordselt ajakirja Akadeemia märtsinumbris 2008. aastal, lk 559–588. Siinses väljaandes ilmub see põhjalikult ümbertöötatuna.

teatud tüüpi retoorika ja meelsuse uurimiseks. See toob esile rohujuuretasandi vaatepunkti Suurele sõjale ning ka selle, mismoodi talupojad jõudsid sõja poolt peale sunnitud vajadusest tingituna suulisest maailmast kirjakultuuri.

Kui Kalkunit huvitasid Esimese maailmasõja resonantsid omastele saadetud kirjades, siis Tartu Ülikooli eesti mõtteloo külalisprofessori **Tiina Ann Kirsi** artikli „Esimene maailmasõda eestlaste mälestustes” üheks fookuseks on eesti soost sõdurite päevikud. Selle materjali põhjal jõuab Kirss Kalkunist erinevatele järeldustele. Nimelt leiab Kalkun nii oma esiisa Jakob Ploomi kirjade kui ka rahvusvaheliste teadlaste uurimistulemuste põhjal, et väheharitud lihtsõdurid jäid oma kirjades vanamoeliste epistolaarsete praktikate juurde. Kirsi väitel aga kõnelevad kolme või nelja talve vallakooli taustaga soldatite Jaan Silla ja August Piiperi tekstid sellest, et ka „lihtsad” inimesed võisid sõja olukorras kirjutada pikalt ning regulaarselt, arendades päevaraamatu vormis oma kirjutamisharjumusi ning püüdes mitmekülgse kirjavahetuse kaudu tõsta meeolelu ja korrastada oma kaootilist kogemustepagasit. Veel enam, vaatluse all olevates päevikutes on kohati märgata ka metafoorset keelt, mille toel uus sõjatehnika (tsepeliin, kahurid, õhusõda) seostatakse talupojale tuttava rahuaegse elumaailmaga. Osalemist „Suures Europa sõjas”, nagu lihtsõdur Jaan Sild oma päevaraamatu pealkirjastas, tajub ta kui väikese inimese kokkupuudet suurte sündmuste, enneolematute olukordade ning geograafiliselt kaugete ja tundmatute paikadega. Ka on emakeeles kirjutamine sõdurite jaoks vahend oma hääle kuuldavale toomiseks ja keele kaudu enesele kodusema tunde tekitamiseks. Iseäranis tungiv on see vajadus situatsioonides, kus mobiliseeritud eesti sõdurid on Vene sõjaväes võimalikult laiali hajutatud. Eesti alamväelaste autobiograafiliste kirjutiste kõrval uurib Kirss ka valdavalt ohvitseride-keskset Esimese maailmasõja pärimust (Arnold Susi jt). Samuti huvitavad teda Esimese

maailmasõja vastukajad proosamälestustes – sõjas apteekrina teeninud Oskar Lutsu sõjamemuaarides (1937–1941), milles ladusa pajatuse kõrval tuleb esile ka iroonia ja grotesk. Põgusalt on Kirsi artiklis juttu ka maskuliinsusest, s.t tunnete ja valu vahendamisest soldatite mälestustes, kus haavata saamine märkis pääsemist palju hullemast saatusest. Sõjajärgne olukord andis võimaluse isikliku elu jätkamiseks ning oma pärimuse edastamiseks mäluasutustele.

Käesoleva kogumiku kontekstis on Kirsi artikkel kahtlemata kõige tugevamalt dialoogis teiste tekstidega. Kui ühelt poolt tõukub Kirss Kivimäe ja Kalkuni ettekannete ja artiklite mõttekäikudest, arendades neid teatud määral ka kriitiliselt edasi, siis teiselt poolt asub ta (vähemalt vaikumisi) dialoogi Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktori, akadeemik **Jaan Unduski** mahuka artikliga „Mälupaik sinepigaas. Esimene maailmasõda, keemiarelv ja kirjandus”.⁸ Põhilised kokkupuuted Unduski ja Kirsi vahel seostuvad nende ühise huviobjekti Oskar Lutsu sõjamälestustega. Mõlemat köidavad samad tekstilõigud Lutsult, kuid vaatepunktid neile on uurijatel erinevad.

Kui Kirsi artiklis leiavad Suure sõja representatsioonid ilukirjanduses vaid mainimist, siis Unduski artiklis pääsevad need kesksena fookusse. Unduski põhiteesi kohaselt osutus Esimese maailmasõja eeslinn sageli julmemate vaatamängude tandriks, kui see oli hiljem Teises maailmasõjas, sest Esimeses maailmasõjas kohtusid järsus vastanduses varasem käsitöönduslik ja uus kõrgtehnoloogiline sõjapidamisviis. Niisiis paigutub Unduski vaatepunkt selgelt Lääne-Euroopas domineerivasse traditsiooni Esimest maailmasõjast kui ennenägematust kultuuridestruktsioonist ja seetõttu on sõja käsitluskki antud juhul pigem rahvusülene. Siinkohal võiks veel kord meenutada Kivimäe artiklit, mis on Eesti keskne ja milles kõlama

---

⁸ Artikkel ilmus esmakordselt kahes osas 2015. aasta Loomingus nr 9, lk 1300–1319 ja nr 10, lk 1454–1473.

jääva noodi järgi ei ole Esimene maailmasõda kui ennenägematu kultuuridestruktioon tolle aja eesti kultuurile täiel määral üle kantav. Kivimäe arvates ei tohiks me Esimesele maailmasõjale reageerinud eestlaste kirjatükke lugedes ära unustada nii erinevate sõja-aastate märkimisväärsed üksteisest eristumist kui ka nn *kultuurilise pöörde* silmnähtavat hoogustumist Eestis sõja-aastatel.

Unduski artiklis domineerib mõte Suurest sõjast kui Euroopa ühiskonna (ja kogu maailma) moderniseerumise ühest kõige mõjuvõimsamast ilmingust, mis tõi endaga kaasa totaalsete sõjapidamisviiside ja moodsa tehnika ülikiire arengu. Esimeses maailmasõjas kujunes välja massihävituse uus dimensioon ja võeti kasutusele massihävitusvahendid, millest tehnoloogilises mõttes kõige uudsem oli sõjagaas, ründemürk ehk üldisemalt – keemiline relv. Sõda ennast nimetati seetõttu keemikute sõjaks, nagu ta selgitab. Sõjagaasidest omandas hirmsaima maine 1917. aasta juulis Ypres'i all esimest korda katsetatud sinepigaas ehk ipriit, mis sai ilmasõja omamoodi sümboliks, ja mille vastu ei aidanud isegi sõja käigus leiutatud gaasimask. Artikkel annab põhjaliku ülevaate gaasisõja motiivide kajastumisest eesti ja maailmakirjanduses (F. Tuglase, A. Gailiti, R. Rohu, O. Lutsu, R. Aldingtoni, E. Jünger, E. M. Remarque'i jt tekstide näitel), samuti mälestustes, ning osutab ühtlasi, kuidas teises keemiarelva algne rakendamine rindel Teise maailmasõja aegseks salajaseks genotsiidiks surmalaagreis.

Unduski artikliga resonanceerivad eesti kultuuriruumist lähtudes veel mõned kogumiku artiklid. Tartu Ülikooli prantsuse filoloogia doktorandi **Marit Karelsoni** töö „Kui kirjandus jäi aega kinni: sõjast ja kirjandusest Johannes Semperi loomingus“ keskendub muutustele, mis Esimene maailmasõda tõi kaasa sõjast ka ise osa võtnud Johannes Semperi (1892–1970) arusaamades kirjanduse ja aja koostoimimisest. Autori väitel mõistab Semper aega Bergsoni filosoofiast lähtuvalt ruumilisena, see tähendab jagatava ja mõõdetavana. Oma

artiklis võrdleb Karelson Semperi esseistikas ilmnevat sõja-aastate aja kiiruse tajumise viisi tema ajatunnetusega enne ja pärast sõda ning käsitleb Semperi ideed ilukirjanduse rütmist, mis on eri perioodidel erinev. Selle seob ta omakorda Pierre Bourdieu arusaamaga kirjandusväljast kui „võimaluste ruumist“.

Ka Tartu Ülikooli teatriuurija ja Tallinna Ülikooli eesti kirjanduse dotsendi **Luule Epneri** artikkel „Aated ja stiiliotsingud: ekspressionism 1920. aastate eesti teatris“ on täienduseks Esimese maailmasõja kajastustele eesti kultuuris, sedakorda siis eesti teatris. Epner väidab, et Esimesest maailmasõjast ajendatud ideed ja meeolud jõudsid eesti teatrisse 1920. aastate alguses. Eeskätt oli tegemist ekspressionistlikus stiiliregistris näidenditega, mis levisid peamiselt saksa dramaturgia lavatõlgenduste vahendusel. Algpärasel eesti draamas leidub selles vallas vaid üksikuid katsetusi. Autor kaardistab tolleaegset eesti uuenduslikku teatrit rõhuasetusega Hommikteatri tegevusel ning selle mõjul kutselistele teatritele. Lisaks on fookuses ekspressionistlike lavastuste retseptisioon sünkroonkriitikas ja nende suhe publikuga. Eelkõige huvitab Epnerit, mil määral oli tegemist teatrikeelega uuendamise taotlusega ja millist rolli mängis eetiliste ja/või poliitiliste ideede osakaal. Sel eesmärgil analüüsib ta ekspressionismi ideelise (kandev maailmavaade), afektiivse (tundelaad) ja stiilikomponendi (tüüpilised vormivõtted) vahekorda lavastustes.

Veel kuulub eelosutatud kolme artikliga mõtteliselt kokku Underi ja Tuglase kirjanduskeskuse vanemteaduri **Õnne Kepi** uurimus „Eesti sõjalaul algusest Esimese ilmasõjani“,⁹ mille huvikeskmes on sõja vastukajad luules. Kepp rõhutab, et eesti sõjalaul, mis seisab koos keisrilauluga eesti patriootilise luule alguses, saab iga uue sõjaga, mida Venemaa 19. sajandil peab, uute näidete näol

---

⁹ Artikkel ilmus esmalt ajakirja Looming 2015. aasta oktoobrinumbris, lk 1474–1481. Siinkohal avaldatakse see muudetud ja täiendatud kujul.

täiendust. Artikkel vaatleb eesti sõjalaulu traditsiooni selle sünnist 19. sajandi alguses, mil Reinhold Johann Winkler avaldas Vene-Prantsuse sõjast ajendatud „Eesti-ma Ma-wäe sõalaulud“ (1807), kuni Esimese maailmasõjani. Kepi arvates kujunesid eesti sõjalaulu ainevalik ja temaatiline struktuur välja juba Vene-Türgi sõja ajal 1870. aastate teisel poolel. Siis aeti Eesti asja ühelt poolt koostöös Vene riigiga, teiselt poolt propageeriti alandlikkust ja Eesti alaväärsust, järgides suur-Vene ideoloogiat ja ambitsioone. Esimese maailmasõja ajal hoogustus jutustav, regivärsiliste ja rahvalike lugulaulude mõjuga sõjalaul, kuid leidis ka rohkesti värsistusi, kus eepiline, draamaatiline ja lüüriline element omavahel põimusid. Kuigi temaatilises plaanis jäid paralleelid suure Venega püsima, on nii ilmasõja-aegsetes laulikutes ja luulekogudes kui ka spetsiaalsestes raamatutes ilmunud sõjalaulus juba kesksel kohal Eesti.

Käesolevas kogumikus ilmuvatele artiklitele paneb visuaalkultuuri vaatenurgast punkti Eesti Kunstimuuseumi teaduri **Helena Ristheina** uurimus „Märkmeid Jaan Siirakust ja tema maalist „Verduni katedraal sõjapurustustes““. ¹⁰ Artikli autori väitel väljendab Siiraku maali temaatika eelkõige kultuuriobjektide kaitsetust sõjamasina ees. See kujutab iidset pühakoda, mis purustati Esimese maailmasõja ühe kõige ohvriterohkema, Verduni lahingu (1916) käigus. Iseloomustades maali ülesehitust, värvikooskõla ning ainesitlikku, paigutab Risthein selle laiemasse 20. sajandi alguskümneid Euroopa kultuuri konteksti, kaasates maali ümbritseva „raami“ käsitlusse ka selle autori eluloo.

Asudes korraldama seminari, mille ettekandeid kogumik koon-
dab, seadsime endale sihiks saada parem ülevaade sellest, kas ja
mis ulatuses eesti kultuur, sh kirjandus, muusika, kujutav kunst
ja meedia Esimesele maailmasõjale reageeris. Samuti huvitas meid

---

¹⁰ Jaan Siiraku maal „Verduni katedraal sõjapurustustes“ (1924) illustreerib kogumiku kaant.

sõjakogemuste intensiivsema sõnastamise ja kunstilistesse kujunditesse vormimise algus ja kestvus. Tahtsime rohkem teada sõjakogemuste väljendamise vahenditest: nii retoorikast, metafoorikast ja stiilist kui laiemalt ka ideoloogiast või ideologiseeritud diskursiivsetest praktikatest, mis erinevate sõjaga seotud teemade väljendamisel pinnale kerkisid. Ja mõistagi intrigeerisid meid võrdlevate perspektiivide visandamise võimalikkus ning arutlused teemal, kas ja kui võrd ühtivad sõja representeerimise viisid Eestis mujal Euroopas levinud sõja kujutamise konventsioonidega.

Tagantjärele võib öelda, et meie huvid said kuhjaga rahuldatud. On ilmne, et eesti kultuur reageeris Esimesele maailmasõjale jõuliselt ja kordades ulatuslikumalt kui võinuks oletada seni teadaoleva põhjal. Võimalik, et paika peab Jaan Unduski väide, mille kohaselt „Esimesest maailmasõjast ajendatud sõjakirjandus on kokkuvõttes teravam, peenem ja psühholoogilisem kui veelgi ohvririkkama Teise maailmasõja aineiline kirjandus; selle sõjavastane paatos üldjuhul tõhusam. Muidugi, mõnes mõttes oligi Esimene maailmasõda mitmete (ka kirjanduslikult) juhtivate lääneriikide jaoks palju suurem ja šokeerivam sündmus.“ Lisaks meenutagem ka ühte teist lõiku Unduski artiklist. Mõtiskledes Esimese maailmasõja representatsioonide üle nii eesti, euroopa kui ka ameerika ilukirjanduses rõhutab ta, et „Remarque'il – nagu paljudel teistelgi – kulus sõjatrauma seedimiseks kümmekond aastat. Alles selle aja vältel suutis omaelulooline tekst valguda kunstiliselt pädevasse vormi.“ (vt Undusk käesolevas kogumikus) Ka eesti kontekstis vajaks selgitamist, millise ajalise nihkega hakkasid selle traagilise sündmuse kunstilised kujutised erinevates kultuurimälu meediumites laiemalt ringlema.

Kuigi kõnesolev seminar ja sellel esitatud ettekannete edasiarendused vastasid teatud määral eelnevalt loetletud küsimustele, pole liialdus väita, et jäi ka ridamisi lahtisi otsi ning küsimusi tekkis

pigem juurde. Selles mõttes võib käesolevat artiklikogumikku käsitleda siiski ühe esimese sammuna Esimese maailmasõja kajastuste uurimisel eesti kultuuris. Lisaks eelöeldule mainigem, et püüdsime seminaril küll interdistsiplinaarsuse poole, kuid jõudsime kokkuvõttes puudutada Esimese maailmasõja esitusi vaid mõnes eesti kultuuri valdkonnas, nagu näiteks kirjanduses, kujutavas kunstis ja teatris. Ainuke seminaril esinenud muusikateadlane, Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia professor **Urve Lippus**, kelle ettekanne kandis pealkirja „Läti sõjapõgenikest muusikud Tartus 1916. aasta suvel“, lahkus kahjuks 2015. aasta kevadel ootamatult meie hulgast. Tema ettekandest on järel vaid teesid (vt Hinrikus, Mattheus 2015) ja märkmed kuulajate vihkudes. Ja ehkki käesolevast kogumikust leiab materjali Esimese maailmasõja representatsioonide kohta eesti kirjanduses, on see eesti kirjandusloos siiani siiski pigem alakäsitletud teema. Niisiis jäägem lootma, et sinne kogumik annab inspiratsiooni uute seminaride ja konverentside sünniks Esimese maailmasõjaga seotud representatsioonide kohta eesti kultuuris, ning need seminaril esinejad, kelle artiklid ei jõudnud erinevatel põhjustel kaante vahele, saavad siinsest kogumikust inspiratsiooni oma tööde lõpetamiseks.

Kirjandus

- Clark, Christopher 2015. Uneskõndijad. Kuidas Euroopa 1914. aastal sõjateele asus. Tõlk Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak.
- Englund, Peter 2011. Sõja ilu ja valu. Esimene maailmasõda 241 lühipeatükis. Tõlk Ivar Rütüti. Tallinn: Varrak.
- Fussell, Paul 1975. The Great War and Modern Memory. New York–London: Oxford University Press.
- Esse, Liisi 2015. Esimene maailmasõda kui unustatud sõda. – Sirp 18.09, 2–3.
- Hiio, Toomas (peatoim) 2015. I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused. (Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 5

- [11]). Tallinn–Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Hinrikus, Mirjam; Mattheus, Ave 2015. Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Teesivihik. Tallinn: UTKK.
- Kaljundi, Linda 2015. Sõnumeid unustatud sõjast. – Sirp 18.09, 4–5.
- Keegan, John 1998. The First World War. London: Hutchinson.
- Kershaw, Ian 2015. To Hell and Back: Europe 1914–1949. London: Allen Lane.
- Kirss, Tiina Ann 2015. Käärid ajaloo ja kultuuri vahel. – Sirp 18.09, 5–6.
- Lyons, Martyn 2014. Writing Culture of Ordinary People in Europe, c.1860–1920. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mattheus, Ave 2015. Esimese maailmasõja jäljed eesti kultuuris. – Keel ja Kirjandus 12, 891–895.
- Richter, Klaus 2014. Baltic States and Finland. – 1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War. Eds. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, Bill Nasson. Berlin: Freie Universität Berlin. DOI:<http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10002>
- Sherry, Vincent (Ed.) 2005. The Cambridge Companion to The Literature of the First World War. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sild, Jaan 2014 [1914]. Suur Europa sõda. Katkendeid sõjamehe päevaraamatust 1914. aastal. – Looming 8, 1112–1124.
- Smith, Angela K. 2000. The Second Battlefield: Women, Modernism, and the First World War. Manchester: Manchester University Press.
- Soovik, Ene-Reet 1997. Kaevikutest. [Saatesõna oma tõlgetele nn inglise kaevikuluulest] – Vikerkaar 7–8, 6–11.
- Tamm, Marek (koost) 2011. Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi välja-vaateid. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Tannberg, Tõnu 2014. Saateks. Lisandusi suure ilmasõja kui „unustatud sõja“ tundmaõppimiseks. – Koost Tõnu Tannberg. Esimene maailmasõda ja Eesti. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 22 [29]). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 5–14.
- Tannberg, Tõnu 2015. “Selle sajatuhandelise massi elust-olust ja saatusest suures rahvaste heitluses on vähe tehtud juttu ...”. Ilmasõjaegsetest mobilisatsioonidest Eestis aastatel 1914–1917. – Eestlased ilmasõjas.

- Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast.
Koost Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 9–20.
- Viitmann, Kustas 2015. Juhtumised suures Euroopa sõjas 1914.–1918. aastal.
Läbi elatud juhtumised mälestuseks kirja pannud Kustas Viitmann.
Koost Andres Seene. Tartu: Rahvusarhiiv.
- Winter, Jay 1995. *Sites of memory, sites of mourning: The Great War in European cultural history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, Jay 2006. *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven–London: Yale University Press.
- Winter, Jay (Ed.) 2014. *The Cambridge History of the First World War*. Vol. 1–3. Cambridge–New York: Cambridge University Press.